

LONDRA KONFERANSI'NDA AHMET TEVFIK PAŞA

Nurten ÇETİN*

Öz: Ahmet Tevfik Paşa (Okday), Osmanlı Devleti'nde sefaret kâtipliği, ortaelçilik, büyükelçilik, hariciye nazırlığı ve sadrazamlık gibi önemli görevler almış bir devlet adamıdır. Bilindiği gibi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında savaşan devletler arasında barış antlaşmaları imzalanmıştı. Osmanlı Devleti'nde savaştan yenik çıkmış ve İtilâf Devletleri ile Sevr Barış Antlaşmasını imzalamıştı. Başta İngiltere olmak üzere İtilâf Devletlerinin bundan sonraki hedefleri bu antlaşmayı uygulamaya geçirmektir. Osmanlı Devleti için oldukça ağır şartlar taşıyan bu antlaşmaya tepki olarak Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlayan Millî Mücadele hareketi gün geçtikçe kuvvetlendi. Nitekim Türk Ordusu Yunanlılara karşı ilk zaferini I. İnönü'de (6-11 Ocak 1921) kazandı. Bunun üzerine İtilâf Devletleri İstanbul hükümeti ve zaferin asıl sahibi olan Ankara hükümetini Londra Konferansı'na (21 Şubat-12 Mart 1921) davet ettiler. Başta İngiltere olmak üzere bu devletlerin amacı, her iki hükümet arasında var olan fikir ayrılığından faydalanmak ve Sevr Antlaşması'nda birtakım ufak değişiklikler yaparak antlaşmayı Türklere kabul ettirmektir. Bu çalışmada, İstanbul hükümeti adına Londra Konferansı'na başdelege olarak katılan Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın konferans görüşmelerindeki genel tutumu ve sözü Ankara heyetine bırakarak İtilâf Devletlerinin yukarıda bahsettiğimiz oyununu altüst edişinin basın ve siyasi çevrelerdeki yankıları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Tevfik Paşa, Londra Konferansı, İtilâf Devletleri, İstanbul Hükümeti, Ankara Hükümeti.

AN AHMET TEVFIK PASHA, AT THE LONDON CONFERENCE

ABSTRACT: Ahmet Tevfik Pasha (Okday) was a statesman who served as secretary of the embassy, minister, ambassador, minister of foreign affairs and grand vizier in the Ottoman State. As it is known, peace agreements were signed by the warring states after the First World War. The Ottoman State also emerged from the war defeated and signed the Treaty of Sevres with the Allies. The next goal of the Allies, notably England, was to implement this treaty. Having begun as a reaction to the treaty, which stipulated severe provisions for the Ottoman State, The National Struggle movement led by Moustapha Kemal Pasha gained strength gradually. Indeed, The Turkish Army won a victory against the Greeks in the First Inonu War (6-11 January 1921). Upon this, the Allies invited the Istanbul Government and the Ankara Government, which was the true winner, to the London Conference (21 February-12 March 1921). The purpose of these states, notably England, was to take advantage of the differences of opinion between the two governments, make small changes to the Treaty of Sevres and have the Turks agree to the agreement. The present study discusses the overall attitude that Grand Vizier Ahment Tevfik Pasha, who attended the London Conference as the chief delegate on behalf of the Istanbul Government, maintained during the sessions of the Conference and the reflections in the press and political circles of how he foiled the aforementioned plans of the Allies by giving the floor to the Ankara Government.

Keywords: Ahmet Tevfik Pasha, the London Conference, the Allies, the Istanbul Government, the Ankara Government.

* Yrd. Doç. Dr. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş: Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve İtilâf Devletleri ile 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı. İtilâf Devletlerinin bundan sonraki hedefi I. Dünya Savaşı sırasındaki gizli antlaşmalara paralel olarak Osmanlı Devleti'ne Sevr Antlaşması olarak bilinen ağır bir barışı imzalatmaktı. Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge konumuna getirilmek istendiği bu antlaşma çerçevesinde, İstanbul hükümetinin emperyalist güçlere boyun eğme siyaseti Türk halkını kendi başının çaresine bakmaya yöneltti. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde bir bağımsızlık mücadelesi başlatıldı. Bu mücadele ilk meyvesini İtilâf Devletleri tarafından kendi emelleri doğrultusunda Anadolu'ya sürülen Yunanlılara karşı I. İnönü zaferi ile verdi. Nitekim bu savaşta Türk Ordusu kısa sürede Yunan ordusuna büyük bir darbe indirdi.

Yunanlıların Türk Ordusu karşısında kısa sürede yenilmeleri ve Anadolu harekâtının gün geçtikçe kuvvetlenmesi İtilâf Devletlerinde özellikle de İngiltere'de Sevr Antlaşması ve Anadolu harekâtı ile ilgili stratejilerini yeniden gözden geçirmeleri gerektiği düşüncesine yol açtı¹. Bu amaçla İngiltere, Fransa ve İtalya devletlerinin temsilcileri 20 Ocak 1921 tarihinde Paris'te bir araya geldiler. Görüşmelerde Fransa Başbakanı Briand Şark Meselesini çözmek üzere müttefik devletlerin bir konferans düzenlemesini ve bu konferansa Ankara hükümetinin de davet edilmesini önerdi. Ona göre bu davet, Ankara'da kafaları karıştıracak ve Mustafa Kemal Paşa'nın konferansa katılmayı reddetmesi durumunda, onu destekleyen aşırı ve ılımlı Kemalistler arasında anlaşmazlıklar çıkaracaktı. Böylece Mustafa Kemal Paşa ılımlıların desteğini kaybedecekti. Paris Konferansı'nda Briand'ın bu önerisi, diğer temsilciler tarafından da kabul edildi ve konferansın ikinci günü Türk ve Yunan hükümetlerinin düzenlenecek olan konferansa çağırılması kararı alındı².

Konferans Şark Meselesini çözmek amacıyla Türk ve Yunan delegelerini dinleyecekti. Paris Konferansı'nda alınan bu karar İstanbul'da bulunan İngiliz, Fransız ve İtalyan olağanüstü komiserleri tarafından İstanbul hükümetine bildirildi³. Briand, Paris Konferansı'nın başkanı olarak İstanbul ve Atina'daki Fransız diplomatik temsilcilerine gönderdiği 25 Ocak 1921 tarihli telgrafta, 21 Şubat'ta Londra'da Sevr Antlaşması'nı görüşmek üzere bir konferans toplanacağını, Türk Hükümetinin ise Mustafa Kemal Paşa veya Ankara hükümeti temsilcilerinin Osmanlı heyetinde yer alması koşuluyla davet edildiğini, ayrıca Yunan Hükümetinin de bu konferansa

¹ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2. Baskı, Ankara 1991, s. 118.

² Sonyel, *a.g.e.*, s. 120.

³ *Peyam-ı Sabah*, 29 Ocak 1921 (29 Ocak 1921), nr 11204, s. 1.

davetli olduğunu bildirmekteydi⁴. Böylece bu tarihe kadar millî kuvvetleri, eşkıya çeteleri ve Mustafa Kemal Paşa'yı da asi general olarak kabul eden İtilâf Devletleri aldıkları bu kararlar Ankara hükümetinin varlığını kabul etmiş oluyordular⁵.

1-Osmanlı Devleti'nin Konferansa Daveti ile Gelişen Olaylar: İtilâf Devletlerinin Londra Konferansı'na davet mektubu 26 Ocak'ta Sadrazam Tefik Paşa'ya verildi⁶. Osmanlı ve Yunan hükümetleri, Londra Konferansı için yapılan bu daveti kabul ettiler. İstanbul hükümeti bu konferansta Türk tarafını temsil edecek delegelerin tayini için Anadolu ile temasa geçti⁷. Nitekim Tefik Paşa, 27 Ocak'ta Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta: Osmanlı Devleti'nin İtilâf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri tarafından Sevr Antlaşması'nda bazı düzenlemeler yapılması amacıyla Londra'da 21 Şubat'ta toplanacak konferansa davet edildiğini bildirmekteydi. Ayrıca bu davette Mustafa Kemal Paşa veya Ankara hükümeti tarafından tayin edilecek delegelerin Osmanlı heyeti içerisinde yer alabileceğinin şart koşulduğunu belirtiyor ve Ankara hükümeti tarafından seçilecek delegelerin İstanbul hükümeti tarafından seçilecek delegelere katılmaları gerektiğini yazıyordu⁸.

Mustafa Kemal Paşa, Tefik Paşa'ya verdiği 28 Ocak tarihli cevapta, İstanbul hükümetini hukuken tanımadığını, millet ve ülke adına tek meşru kuruluşun BMM olduğunu bildirdi. Müttefik devletlerin, Londra'da Şark Meselesini halletmek için yapacakları konferansa BMM'yi doğrudan doğruya davet etmeleri gerektiğini bu şekilde yapılacak davetin BMM Hükümeti tarafından kabul edileceğini beyan etti⁹ Mustafa Kemal Paşa, Tefik Paşa'ya çektiği 28 Ocak tarihli telgrafta isteklerini şöyle özetliyordu:

⁴ Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Ankara 1994, s. 108; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 137; *Peyam-ı Sabah*, 9 Şubat 1337 (9 Şubat 1921), nu. 11215, s. 2.

⁵ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Bat Cephesi 3 ncü Kısım*, Ankara 1966, s. 256.

⁶ Jaeschke, a.g.e., s. 137.

⁷ *Peyam-ı Sabah*, 30 Kanun-ı Sani 1921 (30 Ocak 1921), nu. 11205, s. 1.

⁸ ATASE, (İSH 15- B), Kutu 1039, Gömlek 95, Belge 95-1, *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, Ankara 2003, s. 169-170; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, 5. Baskı, Ankara 1997, s. 161; *Peyam-ı Sabah*, 5 Şubat 1337 (5 Şubat 1921), nu. 11211, s. 1; *Peyam-ı Sabah*, 9 Şubat 1337 (9 Şubat 1921), nu. 11215, s. 2; *Vakit*, 4 Şubat 1337 (4 Şubat 1921), nu. 1134, s. 1.

⁹ ATASE, (İSH 15- B), Kutu 1039, Gömlek 95, Belge 95-1; BOA., BEO., SYS., 34-64/IV-2_9, *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, s. 170-171; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 162.

1-Padişah BMM'yi tanıdığını kısa bir hattı hümâyun ile ilân etmelidir. Bu hattı hümâyun hilâfet ve saltanat makamının korunmasını esas olarak kabul etmiş olan BMM'yi şekil, mahiyet ve şimdiki yetkileri ile kabul ettiklerini ihtiva edecektir.

2-Birinci madde kabul edildiği takdirde Padişah eskisi gibi İstanbul'da ikamet eder, BMM ve hükümeti şimdilik Ankara'da bulunur, tabiatıyla artık kabine adı altında bir heyet kalmaz.

3-İstanbul ve havalisi idaresinin düzenlenmesi daha sonra düşünülecektir.

4-Bütün memurların ve diğer maaşlıların maaşları ile Padişah'ın maaşını BMM ödeyecektir¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'ya 30 Ocak'ta gönderdiği telgrafta ise Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun millî irade ve millî hâkimiyet ile ilgili maddelerini ve millet idaresinde BMM'yi yetkili kılan maddelerini bildirmekteydi. Ayrıca daha önce İstanbul hükümetine bildirilen maddelere kendilerinin uymak zorunda olduklarını belirterek bunlara aykırı davranamayacaklarını, bu konuda herhangi bir yetkilerinin de bulunmadığını açıklamaktaydı. Bunun yanısıra Tevfik Paşa'nın bugüne kadar BMM başkanı olarak kendisiyle yaptığı haberleşmenin bundan böyle BMM Hükümetiyle yapılacağını dile getirerek BMM'nin bu konuda son derece kararlı olduğunu da sözlerine ekliyordu¹¹.

Mustafa Kemal Paşa hemen arkasından da 30 Ocakta İcra Vekilleri Heyeti başkanı Fevzi Paşa imzasıyla, Tevfik Paşa'ya yeni bir telgraf çekirtmiştir. Bu telgrafta: konferansa gönderilecek heyetin Türkiye'nin çıkarlarını temsil edecek yegâne heyet olduğunun İstanbul hükümeti tarafından İtilâf Devletlerine bildirileceği ve BMM'ce alınmış olan bu kararların kabul edilmemesi halinde, memleketin selameti adına doğacak tarihî sorumluluğun tamamen İstanbul hükümetine ait olacağı gibi hususlara yer verilmekteydi¹².

Tevfik Paşa, 31 Ocak'ta Mustafa Kemal Paşa'ya Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Kanûn-ı Esasi'ye aykırı olduğunu bildirdi¹³. 2 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği diğer bir belgede vatanın menfaati ve milletin bağımsızlığı söz konusu olduğundan iç meselelerin biran önce bir kenara bırakılmasını istemekteydi. Ayrıca millî davayı benimsemiş kişilerden ortaklaşa bir heyet oluşturulması gerektiğini belirtiyordu. Ankara'dan

¹⁰ TTK., TP., Kutu 16, Gömlek, 13, Tarih 28.01.1337 (28 Ocak 1921), *ATASE*, (İSH 15- B), Kutu 1039, Gömlek 95, Belge 95-1a; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Ankara 2003, s. 380; *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, s. 173.

¹¹ TTK., TP., Kutu 17, Gömlek 1, Belge 1, Tarih 30 Ocak 1921.

¹² *ATASE*, Kutu 1034, Gömlek 36, Belge 36-1 a.

¹³ Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 138.

olumlu bir cevap verilmediği takdirde İstanbul hükümeti delegelerinin tek başına hareket etmek zorunda kalacağını, bunun doğuracağı tarihi sorumluluk ve vicdanın Ankara hükümetine ait olacağını söylüyordu¹⁴.

Görüldüğü gibi, Tevfik Paşa bu zaferi geçici bir hükümet olarak gördüğü Ankara hükümetinin İstanbul hükümeti adına kazandığı bir zafer olarak algılamaktaydı. Paşa, ayrıca zaferin asıl sahibi olan Ankara hükümetinin konferansa katılmaması durumunda İstanbul hükümetinin başarılı olamayacağı endişesini taşımakta ve bu nedenle Ankara hükümetinin de konferansa delege göndermesini istemekteydi.

İcra Vekilleri Heyeti başkanı Fevzi Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen yukarıda bahsettiğimiz telgraf da bir sonuç vermedi¹⁵. Buna karşılık İstanbul hükümetinin Ankara hükümetine yakınlaşmak istediği icraatlarla daha belirgin hale geldi. Nitekim İstanbul hükümeti Mustafa Kemal Paşa hakkında verilen ölüm kararını kaldırmış, İstanbul gazetelerinde millî mücadele taraftarları için kullanılması yasaklanmış olan "paşa" ve "bey" gibi unvanlar yeniden kullanılmaya başlanmıştır¹⁶.

Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 8 Şubat 1921 tarihli telgrafında *konferansa tesir etmek maksadıyla Şubat'ın 21'inde Yunanlıların 70-80 bin kişi ile taarruza geçecekleri Hariciye Nezaretinden mevsûkan istihbâr kılınmıştır. Taarruzun, Karahisar, Eskişehir istikametinde olmasına ihtimal verilir* diyerek konferansa katılmadıkları takdirde yeni ve daha güçlü bir Yunan saldırısının tehlikesine dikkat çekmekteydi. Ayrıca Londra'da yapılacak konferansa Ankara heyetinin yalnız gittiği takdirde kabul edilmeyeceği şeklinde İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerinden öğrendiği bilgiyi de aktarmaktaydı¹⁷.

Tevfik Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında telgrafla yapılan ve 26 Ocak'tan 8 Şubat'a kadar süren yazışmalardan sonra taraflar arasında bir antlaşma sağlanamadı ve her iki hükümet de konferansa ayrı ayrı katılma kararını aldılar. Mustafa Kemal Paşa, Ankara hükümetinin konferansa doğrudan davet edilmesi halinde gönderilecek olan delegeler kurulunu oluşturdu. Başdelege olarak Dışişleri Bakanı Bekir Sami (Kunduh) Bey, Aydın mebusu ve aynı zamanda İtalya temsilcisi olan Cami Bey, Trabzon mebusu Hüsrev Bey, İzmir mebusu Yunus Nadi Bey, Adana mebusu Zekai beylerden oluşan bir heyet seçildi. Heyetin refakatine gereği kadar müşavir

¹⁴ *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, s. 181-182; *Peyam-ı Sabah*, 10 Şubat 1921, nu. 786, s. 1.

¹⁵ *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, s. 178-179.

¹⁶ Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, İstanbul 1991, s. 38.

¹⁷ *ATASE*, (İSH 11-B), Kutu 725, Gömlek 58, Belge 58-2.

ve kâtipler verilecekti¹⁸. Ankara hükümeti İzmir mebusu Hoca Esad Efendi, Karesi mebusu Vehbi Efendi, İzmit mebusu Sırrı Bey, Erzurum mebusu Necati Bey, Celaleddin Arif Bey, Ahmet Muhtar Bey, Yusuf Kemal Bey, Münir Bey, Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'den oluşan bir heyeti çağrı olursa gününde Londra'da bulunabilmeleri için 6 Şubat 1921 tarihinde Eskişehir ve Antalya üzerinden İtalya'ya gitmek üzere yola çıkardı¹⁹. Antalya üzerinden Roma'ya oradan da Londra'ya hareket eden heyet Anadolu'da Yunanlılığın devamını kendi siyaseti bakımından arzulamayan İtalya'nın yardımını sağladı ve İtalya Hariciye Nazırı Kont Sforza müttefikler adına Ankara'ya resmen konferansa davet etti²⁰.

Diğer taraftan Tevfik Paşa 11 Şubat'ta Londra Konferansı'na başdelege olarak atandı²¹. Paşa, görüşmelerde bulunacak ve alınan kararları imzalama yetkisine sahip olacaktı. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'deki temsilcisi Mustafa Reşid Paşa ve İtalya temsilcisi Osman Nizami Paşa da Tevfik Paşa'ya yardımcı olmak üzere görevlendirildi²².

Osmanlı heyetinin Londra'da takip edeceği siyaset, Tevfik Paşa'nın konağında yapılan toplantıda tespit edildi Buna göre, heyet millî sınırlar çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığı ve iktisadî gelişmesini talep edecekti. Ayrıca ülkenin imarı ve gelişmesi konusunda dışarıdan malî yardımın kabul edileceği belirtilecekti. Heyetin esaslı bir işini de Osmanlı sınırları içerisinde kalan Hristiyan azınlıklara ve haklarına gösterilecek teminat meselesi oluşturacaktı. Yine heyetin diğer bir önemli görevi de Sevr Antlaşması'nda mevcut olan iktisadî, malî, bahrî ve askerî hükümlerin hafifletilmesini talep etmek olacaktı. Heyet bu talepleri konferansa sunarak konferans üyelerinin dikkatlerini çekmeyi ve ortaya koyacağı deliller ile de bunları kabul ettirmeyi hedeflemişti. Heyetin amacı, ileri sürülen bu talepler ile ülkenin gelişmesi ve ilerlemesini korumak ve devam ettirmektir²³. Bu esaslar çerçevesinde, Tevfik Paşa 12 Şubat'ta²⁴ Paris yoluyla Londra'ya gitmek²⁵

¹⁸ *BCA.*, 030.18.01./02.33.14, Tarih 6.2.1921.

¹⁹ *Peyam-ı Sabah*, 8 Şubat 1921, nu. 11214, s. 1.

²⁰ Mahmud Goloğlu, *Cumhuriyet'e Doğru 1921-1922*, Ankara 1971, s. 106.

²¹ *BOA.*, MV., 255/27, 1339 C 2; *Takvim-i Vekayi*, 13 Nisan 1337 (13 Nisan 1921), nu. 4084, s. 1, Bir habere göre, Tevfik Paşa sağlık durumu böyle uzun bir seyahate çıkmasına uygun olmayacağından Londra'ya gitmeye taraftar değil iken arkadaşları tarafından yapılan ısrarlar sonucu gitmeye karar vermişti. Buna karşılık Hariciye Nazırı Safa Bey İstanbul'da kalacaktı. Bkz. *Peyam-ı Sabah*, 10 Şubat 1337 (10 Şubat 1921), nu. 11216, s.1.

²² *BOA.*, DUİT., 37/42 1339 CA 03; *BOA.*, MV., 255/27, 1339 C 2; *ATASE*, (İSH 11-B), Kutu 724, Gömlek 49, Belge 49-2; *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Şubat 1337 (16 Şubat 1921), nu. 110, s.1.

²³ *Peyam-ı Sabah*, 12 Şubat 1337 (12 Şubat 1921), nu. 11218, s.1.

²⁴ Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 140.

²⁵ *İleri*, 12 Şubat 1337 (12 Şubat 1921), nu. 1095, s.1

üzere İstanbul'dan ayrıldı. Sirkeci istasyonundan ayrılırken gazetecilere yaptığı açıklamada: *Londra'ya sonuçtan son derece ümitli olarak gittiğini ve sevinçli, memnun olarak dönecekleri ümidinde olduğunu* söyledi²⁶.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa da *United Press* muhabirine yaptığı açıklamada Anadolu'nun konferanstan talepleri hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, İzmir her bakımdan Türk ülkesidir. Anadolu'nun bölünmez bir parçasıdır. Yunanlılar burada hiçbir tarihî ve ırkî hakka sahip değillerdi. İzmir bin seneden beri Türk yurduydü. Adalardan ticaret amacıyla gelen Rum nüfus şehirlerde bile azınlıktı. Rumların varlığını bahane ederek emperyalist emellerini tatmin amacıyla Türk yurdu olan bu topraklar, Yunan kuvvetleri tarafından istilâ edilmişti. Yunanlılar Mora, Teselya, Girit ve Makedonya'da yapmış oldukları gibi burada da Türk halkı hakkında çeşitli zulüm, işkence ve yok etme siyaseti uygulamışlardı. Uluslararası tahkikat komisyonunun raporu da bunu kanıtlıyordu. Yunanlılar eninde sonunda Türk topraklarından çıkarılacaktı. Ancak kan dökmek taraftarı olmayan Türk milleti, hakkı teslim ve vatani derhal tahliye edildiği takdirde barış görüşmelerine hazırdı. İzmir ve Trakya'da söz konusu mesele haksız işgal ve tecavüzün derhal kaldırılmasıydı. Rum azınlıkların hukuku Saint Jarmen Antlaşması'nda azınlıklar için öngörülen haklar ve hukuk derecesinde saklı kalacaktı. Türklerin çoğunluğu oluşturduğu Batı Trakya'da halkın geleceğini belirlemek için halkoyuna başvurulmalıydı²⁷.

Ankara ve İstanbul heyetlerinin Londra'ya ayrı ayrı hareket etmeleri Londra'da iki heyeti karşı karşıya getirerek *Siz daha aranızda itilâf etmemişsiniz, böyle iki heyetle müzakere olur mu?* diye olumsuzluklar yaratacağını düşünen İngiltere Başbakanı Lloyd George'u çok sevindirmişti²⁸.

Yunan heyeti de İstanbul heyeti ile aynı zamanda Londra'ya hareket etmişti. Yunan heyeti başkanı Kaloregopulas, Fransa başbakanı ve hariciye nezareti kâtibi ile görüşmüş ve daha sonra cumhurbaşkanı Millerand tarafından kabul edilmiştir. Kaloregopulas Fransa başbakanı ile görüşmesinde Yunanistan'ın Sevr Antlaşması'nı tamamen tatbik etmek gücüne sahip olduğunu söylemişti²⁹. Görüldüğü gibi, Yunanistan, Sevr Antlaşması'nda herhangi bir değişiklik yapılmasına sıcak bakmayacağını henüz konferans görüşmeleri başlamadan göstermiş, Sevr Antlaşması'nı

²⁶ *Peyam-ı Sabah*, 13 Şubat 1337 (13 Şubat 19121), nu.11219, s. 1.

²⁷ *Vakit*, 16 Şubat 1337 (16 Şubat 1921), nu. 1146, s. 1.

²⁸ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya*, İstanbul 1939, s. 279.

²⁹ *İkdam*, 19 Şubat 1337 (19 Şubat 1921), nu. 8600, s. 1.

Türklere kabul ettirmek için gerekirse daha güçlü bir askeri teşebbüste bulunabileceklerinin işaretlerini vermiştir.

Tevfik Paşa'nın başkanlığındaki Osmanlı heyeti, 17 Şubatta Londra'ya ulaştı³⁰. Heyet, Londra'da Savoy Oteli'nde kendilerine tahsis edilen daireye yerleşti. Ankara heyeti de aynı otele yerleşecekti. Londra Konferansı'na davet edilen tüm heyetler gibi, bu heyet de İngiltere'nin misafiri kabul edilecekti³¹. Osmanlı heyeti bir yandan konferansta müdafaa edilecek esaslar üzerinde çalışırken, diğer yandan da heyet başkanı Tevfik Paşa, İngiliz devlet adamları ile temasa devam etti³².

26 Şubat tarihli *Vakit* gazetesi Avrupa gazetelerinin Tevfik Paşa'dan hürmetle bahsettiklerini ve genellikle de övgüler konusunda aynı dili kullandıklarını yazıyordu. Aynı tarihli gazetede Londra'dan *Petit Parisien* gazetesine gönderilen bir telgrafa yer verildi. Telgrafta, Tevfik Paşa'nın 76 yaşında olmasına ve dört günlük bir seyahatin yorgunluğuna maruz kalmasına rağmen, birkaç dakika da olsa gazetecileri kabul etme nezaketini gösterdiği belirtildi. Tevfik Paşa bu mülâkatta *Türkiye'nin geleceğinin tehlikede olduğunu ve konferansta ülkemizin yararına olacak şekilde anlaşmazlıkların sona erdirileceğinden emin olduğunu* söyledi. Ayrıca o, *Sevr Antlaşması'nın âdil bir şekilde yeniden düzenlenmesi ile ortaya çıkacak yararlardan Türk tarafının büyük ölçüde istifade edilebilmesi için Bekir Sami Bey'in de aynı şekilde hareket etmesi gerektiğini ve bunun da böyle olacağından emin olduğunu* ifade etti.

Daily Telegraph gazetesi ise Tevfik Paşa ile yaptığı bir mülakata yer verdi. Paşa, bu mülakatında Londra yolculuğundan bahsetti. Londra'da İngiltere hükümetinin temsilcileri tarafından son derece iyi karşılanmıştı. Bu karşılama büyük bir memnunluk duymuştu. *Ben bu tesiri ihtiramkâraneyi bundan evvel burada sefir sıfatıyla memleketime hizmet ettiğim zaman takdirine muktedir olduğum hulusun bir delili olarak telakki ederek fevkalade memnun oldum* diyerek bu ilginin Londra büyükelçilik görevi yıllarına dayandığını ifade etti. Tevfik Paşa'ya göre: *birleşmiş bir Türkiye, dünya nazarında ayrı bir Türkiye'den daha çok şeref, şan, itibar ve nüfuz kazanacaktı*³³.

2-Konferans Görüşmeleri ve Tevfik Paşa: Londra Konferansı ilk toplantısını 21 Şubat pazartesi günü Saint James Sarayı'nda saat onbir

³⁰ Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. III, I. Baskı, Ankara 1995, s. 411; Jaeschke, *a.g.e.*, s. 141.

³¹ *Vakit*, 20 Şubat 1337 (20 Şubat 1921), nu. 1150, s. 1.

³² *Vakit*, 22 Şubat 1337 (22 Şubat 1921), nu.1152, s. 1.

³³ *Vakit*, 26 Şubat 1337 (26 Şubat 1921), nu. 1156, s. 1.

buçukta yaptı. Bu toplantıya İngiltere adına Lloyd George, Lord Curzon, Fransa adına Briand, Berthelot, Sentoler, İtalya adına Kont Sforza ile de Martino ve Japonya adına Baron Hayashi katıldı. Toplantıda, Londra Konferansı'nda ele alınacak konular hakkında fikir alışverişinde bulunuldu. Öğleden sonra saat dörtte Anadolu'daki durum hakkında Yunanlıları dinlemek üzere konferans yeniden toplandı. Türklerin bulunmadığı bu toplantıda İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya hükümetleri temsilcileri ile askerî ve siyasî müşavirleri yer aldı³⁴. Bu oturum Yunan ve Türk ordularının askerî durumlarının incelenmesine ayrıldı³⁵.

Konferans 22 Şubat'ta tekrar toplandı. Türk ve Yunan delegelerinin bulunmadığı bu toplantıda İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japonya hükümetleri delegeleri hazır bulundular³⁶. İlk olarak Yunan delegeleri ve Türk delegeleri konusu görüşüldü³⁷. Bir sonraki toplantı 23 Şubat 1921'de Saint James Sarayı'nda saat onbiri çeyrek geçe yapılacak ve bu toplantıda Türk delegeleri dinlenecekti³⁸.

Kararlaştırıldığı üzere Britanya, Fransa, Japonya, İtalya delegeleri Türkiye delegelerini dinlemek üzere 23 Şubatta Saint James Sarayı'nda toplandılar³⁹. Tefik Paşa, İstanbul heyetinin, Bekir Sami Bey de Ankara heyetinin başında bulundu⁴⁰. Konferansın başlamasından birkaç gün önce hastalanarak yatağa düşen Tefik Paşa, bu oturuma kollarından tutularak yardımla getirildi. Kendisine gösterilen yere oturduktan sonra dizlerini ve ayaklarını battaniye ile sardılar. O sırada yetmiş altı yaşında olan Tefik Paşa'nın hastalığına rağmen, Avrupalı delegeler karşısındaki yerini alması orada bulunan herkeste derin bir etki yarattı. Anlaşıyordu ki, Tefik Paşa milletin hak ve hukukunu savunmak için hastalığına rağmen konferansa katılmış ve kendisine ayrılan yere oturmuştu⁴¹. Herkesin dikkatinin Tefik Paşa'ya yöneldiği bu sırada o, ayağa kalkmak için dizlerinin üzerindeki

³⁴ İzzet Öztoprak, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, Ankara Kasım 1995, Sayı: 33, s. 584.

³⁵ A.M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, İstanbul 1999, s. 248.

³⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mart 1921, nu. 121, s. 1; Öztoprak, *a.g.m.*, s. 584.

³⁷ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. III, Ankara 1979, s. LII-LIV.

³⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mart 1921, nu. 121, s. 1; Öztoprak, *a.g.m.*, s. 585.

³⁹ *İkdam*, 25 Şubat 1337 (25 Şubat 1921), nu. 8606, s. 1.

⁴⁰ *İkdam*, 25 Şubat 1337 (25 Şubat 1921), nu. 8606, s. 1; *Peyam-ı Sabah*, 25 Şubat 1921, nu. 801, s. 1.

⁴¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, C. 4, 3. Baskı, İstanbul 1982, s. 1734-1735; Sabahattin Selek, *Milli Mücadelede Ulusal Kurtuluş Savaşı*, C. II, 3. Baskı, İstanbul 2002, s. 1040-1041; İbrahim Artuç, *Kurtuluş Savaşının Zorlu Yılları*, I. Baskı, İstanbul 1988, s. 273-274; Şefik Okday, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tefik Paşa*, İstanbul 1986, s. 60-61.

battaniyeyi kaldırmak üzere iken Lloyd George oturduğu yerden konuşabileceğini söyledi⁴². Tevfik Paşa devamlı bir barışın kurulması ve Türklerin yerleşmiş bulunduğu topraklarda bir Türk devletinin varlığını sağlayacak şartları içeren konuşmasını Fransızca olarak okudu ve bu konuyla ilgili müdafaasını yaptı⁴³. Ardından İstanbul heyetinin karşısındaki yerini aldı ve Ankara hükümeti heyeti başkanı Bekir Sami Bey'e dönerek; *Söz asıl milletvekillerine aittir. Binaenaleyh, Anadolu heyetine söz verilmesini teklif ve rica ederim* dedi ve sustu⁴⁴.

Tevfik Paşa'nın bu hareketinden, İstanbul hükümetini kontrolü altında bulduran ve Anadolu'yu İstanbul'un hâkimiyetine sokmak isteyen Lloyd George memnun olmamıştı. Lloyd George'a göre, aslında bu konferans doğuda ateşkesi sağlamaktan çok Anadolu'yu İstanbul'un hâkimiyetine sokmak için toplanmıştı. Onun endişesi Anadolu'nun daha da kuvvetlenerek Yunanlıları topraklarından atmayı başarması ve bunun sonucunda da başlamış olan Ankara-İstanbul yakınlaşmasının Ankara'nın egemen olacağı bir bütünleşmeye dönüşmesiydi. Bu olduğu takdirde artık Osmanlı ülkesi paylaşırılamazdı⁴⁵.

Tevfik Paşa'nın bu hareketi kendi ifadesi ile Lloyd George için büyük bir hayal kırıklığı yaratmış ve onun beklentileri bu şekilde boşa çıkmıştı. O, Ankara ve İstanbul hükümetlerini konferansa ayrı ayrı davet ederek onları bütün dünyaya göstermek *İşte Türkiye ikiye bölünmüştür* demek istemişti. Tevfik Paşa bu oyunu bozduğu o anın hayatının en mutlu günlerinden biri

⁴² F. Çilay, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Sadrazamı Tevfik Paşa Bize Hatıralarını Anlatıyor", *Perşembe*, 30 Mayıs 1935, nu. 9, s. verilmemiş.

⁴³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Şubat 1921, s. 1; Âli Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 137; *Türk İstiklal Harbi II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü kısım Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-1921)*", Ankara 1966, s. 262.

⁴⁴ İnal, *a.g.e.*, C. 4, s. 1734-1735; Selek, *a.g.e.*, s. 1040-1041; Artuç, *a.g.e.*, s. 273-274, İstanbul heyetinde yer alan Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Bey, konferans toplantısından bir gün önce Bekir Sami Bey'in babasını ziyarete geldiğini ve ertesi gün konferansta nasıl hareket edecekleri konusunda bazı kararlar aldıklarını söylemektedir. Buna göre: konferans salonuna yaşına hürmeten önce Tevfik Paşa girecekti. Gerçekten de ertesi gün bu karara uygun olarak konferans salonuna önce Tevfik Paşa ve arkasından da Bekir Sami Bey girdiler. Yine alınan karara uygun olarak ilk sözü Tevfik Paşa aldı ve *Ankara'dan gelen heyet ne istiyorsa, biz de aynı şeyi istiyoruz. Biz Türkler birbirleriyle harp etmiyor, düşmanın memleketten çıkmasını arzu ediyoruz onun için sözü Bekir Sami Bey'e bırakıyorum. Ankara heyetine* dedi. Tevfik Paşa, böylece Lloyd George'un iki heyet arasında anlaşmazlık yaratarak sonunda *Türkler ne istediklerini bilmiyorlar konferansı tehir ettim* şeklindeki planını alt üst etmiş oldu. Bkz. Arı İnan, "Okday'lardan Anılar", Son Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları I, *Tarih ve Toplum*, İstanbul 5 Mart 1984, s. 58.

⁴⁵ *Türk İstiklal Harbi II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü kısım*, s. 262.

olduğunu belirtmektedir⁴⁶. Tevfik Paşa'ya göre, *Türkiye mantıklı olmayan hiçbir şeyi istemiyordu. Her millete bahşedilen şerefli yaşamak hakkını müdafaa ediyordu. İstanbul ve Ankara kabineleri bütün ülkeler gibi, siyasi ve iktisadi bağımsızlık talep etmekteydi*⁴⁷.

İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza da İngiltere'nin Ankara hükümetinin resmen tanınacağı endişesi ile her iki heyeti konferansa ayrı ayrı almak istediğini söylemektedir. Ancak konferans günü kendilerinin saygı duydukları ve kabullendikleri Tevfik Paşa ile Ankara delegeşi Bekir Sami Bey'in yan yana oturmalarının kendilerinde büyük bir şaşkınlık yarattığını belirtmektedir. Ayrıca o tüm delegelerin başkanı olarak kabul ettikleri Tevfik Paşa'nın sözü Bekir Sami Bey'e bırakmasıyla ikinci bir şaşkınlığa uğradıklarını ifade etmektedir⁴⁸.

Diğer taraftan Tevfik Paşa'nın konferanstaki tavrını onun ihtiyarlığına veya baskı altında bulunmasına yoranlar da vardır⁴⁹.

Tevfik Paşa bu celse ile ilgili olarak Osmanlı hükümetine gönderdiği telgrafta, 23 Şubatta Ankara heyetiyle birlikte konferansa katıldıklarını belirtmiş, Osmanlı topraklarında Türklerin oturduğu kısımlarda siyasî ve iktisadî istiklâlin sağlanması, boğazlar meselesinin ilgili devletlerle birlikte ortaklaşa verilecek bir kararla çözülmesi ve azınlık haklarının görüşülmesi hakkında tekliflerde bulduklarını bildirmiştir⁵⁰.

24 Şubattaki toplantıya Tevfik Paşa hasta olduğundan katılamamıştır. Onun yerine İstanbul hükümeti adına Mustafa Reşid Paşa söz almıştır. Paşa, her iki heyetin uzlaştığını ve Türk davasını yürütme görevini Bekir Sami

⁴⁶ Tevfik Paşa'ya göre Lloyd George doğru söylemekten hoşlanmayan, ikna gücü olmayan bir kişiydi. Diplomatlık vasıflarına da sahip değildi. Bkz. F. Çilay, *a.g.m.*, “ s. verilmemiş.

⁴⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Haziran 1337, nu. 222, s. 1.

⁴⁸ Kont Carlo Sforza/Yayına Hazırlayan: Siyasi Meseleler Araştırma Grubu, “Versay Antlaşmasından Sonra Avrupa Dış Politikası Müttefik Devletler ve Türkiye”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün-Bugün-Yarın*, S: 30, Ağustos 1987, s. 45.

⁴⁹ Oysaki Tevfik Paşa 1936'da bir dergiye verdiği demeçte Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını anladığını ve bunun çoğunluğun gözü önündeki bir gerçek olduğunu söylemektedir. Osmanlı Devleti yıkılıyordu ve yıllardan beri Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını bekleyen devletler şimdi paylarını almak istiyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da bütün ulusu etrafına toplamıştı. Tevfik Paşa konferansta hiçbir zorlama olmadan kendi iradesi ile ulusunun varlığına inandığı için böyle hareket etmişti. *Ağlayan bir Padişahın gözyaşlarına bile kanaatimi feda etmedim nasıl olur da Ankara'da doğan milli kuvveti ve onun başındakini inanmadan kabul edebilirdim* diyen Paşa sağlığı yerinde olduğu sürece çağırıldığı hiç bir görevi kabul etmekten çekinmemişti. Bkz. Çilay, *a.g.m.*, s. 6.

⁵⁰ *Peyam-ı Sabah*, 25 Şubat 1921, nu. 801, s. 1; *Vakit*, 25 Şubat 1337 (25 Şubat 1921), nu. 1155, s. 1; *İkdam*, 25 Şubat 1337 (25 Şubat 1921), nu. 8606, s.1.

Bey'e bıraktığını söylemiştir⁵¹. İstanbul ve Ankara heyetlerinin talepleri Bekir Sami Bey tarafından okunmuştur⁵².

Tevfik Paşa, bu oturumla ilgili olarak İstanbul hükümetine gönderdiği telgrafta ise, sınır meselesinin görüşüldüğünü, görüşmelerin yolunda gittiğini ve iyi bir sonucun alınacağına dair ümitli olduğunu yazmıştır⁵³.

Konferansın 25 Şubat tarihli oturumunda Ankara ve İstanbul heyeti bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride: *Türk devletinin 1913 sınırları içinde yeniden kurulması, İzmir'in yeniden boşaltılıp Türkiye'ye verilmesi boğazlarda Türkiye'ye egemenlik garantisi verilmesi, kapitülasyonların bütün uzantılarıyla birlikte kaldırılması, kıyıları savunabilmek için deniz kuvvetlerine sahip olma hakkı istenmiştir.* Tevfik Paşa konferansta sözü gene Bekir Sami Bey'e bırakmıştır. Bekir Sami Bey *genel olarak Türkiye'nin bağımsızlığının sağlanması şartıyla bazı fedakârlıklar yapılabileceğini* söylemiştir⁵⁴.

Tevfik Paşa, İzmir ve Trakya'nın Türk hâkimiyetinde kalması konusunda da son derece hassasiyet göstermiştir. Bununla birlikte, onun İstanbul'un başkent olarak Osmanlı Devleti'nin elinde kalması koşuluyla İzmir ve Trakya'nın elden çıkmasına izin verdiği ve bunu Lloyd George'un Avam Kamarası'nda açıkladığı yolunda basında bazı haberler çıkmıştı. Bu konuyla ilgili olarak Tevfik Paşa, basına bir açıklama yapma gereğini duymuştur. *Mütarekeden beri riyaset eylediğim muhtelif heyetten sulhumuz hakkındaki nokta-i nazarları konferansa takdim eylediğim malum olan muhtırada münderictir. Bunun haricinde ne tahriri ve ne şifahi ne bir müracaat ne bir taahhüd tarafımdan vaki olmuştur. Wilson Prensipleri dairesinde hukukumuzun ihkâkını ilk günden beri talep ettik. Binaenaleyh İstanbul hakkında bir pazarlığa girişmek aklımdan bile geçmemiştir*" diyerek bu konudaki haberlerin asılsız olduğunu söylemiştir⁵⁵.

Daily News gazetesinin muhabirine verdiği bir demeçte Trakya ve İzmir'in Türkiye'de kalması gerektiği üzerinde durmuştur. Tevfik Paşa, İzmir ve Trakya'nın Türk hâkimiyetinde kalmasını başlıca üç hususa dayandırmıştır. Ona göre: *öncelikle İzmir Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülünden pek çok zaman önce Türk'tü. İkinci olarak İzmir bizim yalnız en zengin limanımız değil, Anadolu'da Türk hinterlandı için en münasip mahreçti. Üçüncü olarak da İzmir ve havalisi halkının çoğunluğu Türk'tü.*

⁵¹ *Peyam-ı Sabah*, 5 Mart 1921, nu. 809, s. 1.

⁵² *Peyam-ı Sabah*, 26 Şubat 1921, nu. 802, s. 1.

⁵³ *Vakit*, 27 Şubat 1337 (27 Şubat 1921), nu. 1157, s. 1.

⁵⁴ Sarıhan, *a.g.e.*, s. 422.

⁵⁵ ATASE, (İSH 11-B), Kutu 666, Gömlek 99, Belge 99-1; ATASE, (İSH 11-B), Kutu 659, Gömlek 18, Belge 18-1; ATASE, (İSH-10 B), Kutu 655, Gömlek 109, belge 109-1.

*Tevfik Paşa, demecinin devamında şayet ne biz Yunanlıların ve ne de Yunanlılar bizim istediklerimizi kabul etmezlerse müttefikler yabancılar tarafından oluşturulmuş tarafsız müttefik komisyonlarına başvurulabilirlerdi bu durum lehimize sonuçlanabilirdi*⁵⁶.

Paşa, 26 Şubatta İstanbul'a gönderdiği telgrafta konferansta İtilâf Devletleri tarafından İzmir ve Trakya'da yapılması teklif edilen uluslararası tahkikatın tarafsız bir heyet tarafından yapılması şartıyla kendilerince kabul edileceğinin açıklandığını, ancak Yunan delegeleri tarafından bu konuda Atina'dan talimat isteyecekleri şeklinde bir cevap verildiğini yazmıştır. Ayrıca bu meselenin tekrar müzakeresinin o gün yapılacak toplantıya havale edildiğini bildirmiştir. Tevfik Paşa'ya göre, *konferansın Sevr Antlaşması'nın arazi meselesinden başka maddeleri de bağımsızlığımızı ihlal ediyordu. Bu nedenle de bu maddeler kayıtsız şartsız kabul edilemezdi*⁵⁷.

26 Şubatta tekrar toplanan konferansta Ermenistan ve Kürdistan meseleleri görüşüldü⁵⁸. Konferansın önemli bir gündem maddesi olan *Ermeni Meselesi* hakkında Tevfik Paşa'nın görüşleri şöyleydi: Ermeniler yedi asırdan beri Türkiye'nin idaresi altında yaşıyorlardı ve bu süre içerisinde hiçbir şikâyetleri ve şikâyet için hiçbir sebepleri olmamıştı. Aksine Ermeniler dinleri, lisanları ve mektepleri bakımından tam bir serbestlik içerisindeydiler. Ancak, Ermenilerin kendilerine zulüm ve katliamlar yapıldığına ilişkin iddiaları son asırda giderek artmıştı. Tevfik Paşa'ya göre, Ermenilerdeki bu değişim birden bire olmuştu. Tevfik Paşa "*Ben harekât-ı müfritayı inkâr etmeyeceğim. Ancak bu harekâtın müsebbibi biz değiliz...*" diyerek Ermenilere karşı bazı aşırılıkların yapıldığını kabul etmekle birlikte, ermeni ihtilalcilerin de yirmi beş yıldan bu yana birçok faciaya ve cinayetlere sebep olduğunu söylemekten de geri durmamıştır. Böylece Ermenilerin savaş yıllarında uğradıkları tehcir hadisesini inkâr etmemekle birlikte, bunda kendilerinin bir rolü olmadığını ve bir anlamda Ermenilerin de bu olaylara sebep teşkil ettiğini söylemeye çalışmıştır⁵⁹.

Tevfik Paşa, 28 Şubatta Londra'dan İstanbul'a gönderdiği telgrafta ise, konferans görüşmeleri ile ilgili olarak İtilâf devletlerine karşı öne sürülen taleplerde Ankara heyeti ile aralarında tam bir ahenk ve ittifakın olduğunu, her iki heyetin beraberce çalıştığını bildirmekteydi⁶⁰.

⁵⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1921, nr. 126, s. 1., *Peyam-ı Sabah*, 26 Şubat 1337, nr. 802, s. 2.

⁵⁷ *Vakit*, 28 Şubat 1137 (28 Şubat 1921), nu. 1158, s. 1.

⁵⁸ *Peyam-ı Sabah*, 1 Mart 1337 (1 Mart 1921), nu. 805, s. 1.

⁵⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1921, nr. 126, s. 1.

⁶⁰ *TTK*, TP, Kutu 17, Gömlek 8, Belge 8.

Londra Konferansı görüşmeleri 12 Marta kadar uzamış ancak hiçbir olumlu sonuç vermemiştir⁶¹. Tevfik Paşa konferans dağıldıktan sonra bir diploması nezaketi olarak konferansa ev sahipliği yaptığını düşündüğü Lloyd George'a veda ziyaretinde bulunmuştur. Lloyd George Tevfik Paşa'yı ayakta karşılamıştır. Karşılıklı nezaket sözlerinden sonra Tevfik Paşa'yı Londra Büyükelçiliği yıllarından tanıyan ve ona *The great old man od Turkey* diye hitap eden İngiltere başbakanı "*Altes, Ankara'dan bu haydutlar acaba hangi yoldan inlerine dönecekler?!*" demiştir. Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki tutumuna rağmen onun Ankara hükümetinden hoşlanmayacağını düşünerek bu sözü söyleyen Lloyd George, Tevfik Paşa'yı şaşırttığı gibi, aynı zamanda öfkelenmiştir. Paşa'nın, Lloyd George'a verdiği cevap İngiliz başbakanının bu konuda ne kadar yanıldığını ortaya koyar niteliktedir. Nitekim o, cevaben *Efendim, haydut dediğiniz bu kişiler yurtlarını var güçleriyle müdafaa eden saygıdeğer vatanseverlerdir!* diyerek ayağa kalkmış ve odayı terk etmiştir⁶². Tevfik Paşa'nın Lloyd George'a söylediği bu sözler ve sergilediği tutum Anadolu harekâtına bakış açısını göstermesi açısından son derece önemlidir.

3- Tevfik Paşa'nın Tutumun Basın ve Siyasi Çevrelerdeki Yankıları:

Tevfik Paşa'nın konferansın 23 Şubat'taki oturumunda sözü Ankara heyetine bırakması, Ankara cephesinde büyük bir memnuniyetle karşılandı. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi Tevfik Paşa'nın bu hareketinin Yunanlılar ve onların koruyucusu olan büyük devletlerde soğuk bir *siyaset duşu* etkisi yarattığını yazdı. Ayrıca yazıya göre, Tevfik Paşa'nın müzakerelerde birliği sağlamasıyla Yunanlılar tarafından söylenen Türk tarafının iki başlı olduğu ve aralarında anlaşamadıkları görüntüsü bozulmuştu. Yine konferansta Türk meselesinin çözümsüzlüğe yöneleceğinden emin olan Yunanlılar, bu gelişmeden hiç de memnun olmamışlardı. İngiltere başbakanı Lloyd George'un resmi nutuklarında çapulcu, yağmacı, asi ve başıbozukların temsilcisi olarak tanımlanan BMM, İtilâf Devletleri tarafından da tanınmış oluyordu. Tevfik Paşa medenî cesareti ve yurtsever hareketi ile hükümetin Anadolu'da olduğu gerçeğini ortaya koyuyordu⁶³.

Ankara heyetinde yer alan Sırrı Bey tarafından gönderilen ve BMM'de iktisat vekili Celal Bey tarafından okunan telgrafta, Tevfik Paşa'nın konferansta millet adına söz söyleme hakkının BMM delegelerine ait olduğunu ifade ettiği, Bekir Sami Bey tarafından yapılan açıklamanın da çok

⁶¹ Atatürk, *Nutuk*, s. 392.

⁶² İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul 1994, s. 401-402-403.

⁶³ Ruşen Eşref Ünaydın, *İstiklal Yolunda*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1960, s. 72-73.

iyi bir etki yarattığı belirtilmiştir⁶⁴. Garp cephesi kumandanı İsmet Paşa ise genelkurmay başkanlığına gönderdiği yazıda: Tevfik Paşa'nın BMM'yi tanıdığını gösteren beyanâtının *fevkalade şayan-ı ehemmiyet olduğunu* yazmıştır⁶⁵. Ankara heyetinde yer alan Hüsrev (Gerede) Bey'e göre, Tevfik Paşa sözü Ankara delegelerine bırakarak *siyasal yaşamında yurt ve ulusseverliğini* kanıtladı⁶⁶.

Lloyd George sonraki toplantıda sözü İstanbul delegeleri ile yapmak istemişse de Tevfik Paşa konuşma yetkisinin Ankara delegelerine ait olduğu konusunda direnmiştir. Bundan sonra Türk milleti adına Türk heyetinin tümünün sözcülüğünü devamlı olarak Ankara heyeti başkanı Bekir Sami Bey yapmıştır⁶⁷.

Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki tutumu ile ilgili olarak yerli ve yabancı basında birçok haber ve yorum yer almıştır. Nitekim *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi Tevfik Paşa'nın konferansta sözü Ankara delegelerine bırakmasından takdirle bahsetti. Gazete'ye göre, Tevfik Paşa'nın bu hareketi Türk meselesine iki nokta-i nazardan bakılmasını bertaraf etmişti ve bu durum teşekküre lâyıktı⁶⁸. Buna benzer bir başka yorum da 25 Şubat'ta *Murahhaslarımızın Kabulü* başlığı ile *Vakit* gazetesinde yer aldı. Buna göre, Tevfik Paşa'nın sözü Ankara delegelerine bırakmasıyla İstanbul ve Ankara delegeleri arasında bir ikilik meselesi kalmamıştı. Tevfik Paşa'nın konferanstaki açıklaması onun *şüphe edilemeyecek* derecede vatanperverliğinin bir deliliydi⁶⁹.

Tevfik Paşa'nın konferanstaki bu tavrı ile İtilâf Devletleri bundan sonra BMM'yi tanımamak iddiasında bulunamayacaklardı⁷⁰. *Akşam* gazetesine göre, Tevfik Paşa sözü Ankara delegelerine bırakarak vatanperverliğini göstermiş⁷¹, o yaşta seyahat külfetine ve yolda tutulduğu gribe önem vermeden milletin hakkını müdafaa etmek için konferans huzuruna çıkması konferans üyeleri üzerinde derin bir etki yaratmıştı⁷².

⁶⁴ *ATASE*, (İSH 13-B), Kutu 864, Gömlek 201, Belge 201-1.

⁶⁵ *ATASE*, (İSH 11-B), Kutu 724, Gömlek 48, Belge 48-2; *ATASE*, (İSH 11 B), Kutu 666, Gömlek 143, Belge 143-2.

⁶⁶ *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Hazırlayan: Sami Önal, I. Baskı, İstanbul 2002, s. 215.

⁶⁷ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 107.

⁶⁸ *İkdam*, 25 Şubat 1921, s. 1.

⁶⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1337 (25 Şubat 1921), nu. 118, s.1.

⁷⁰ *Vakit*, 25 Şubat 1337 (25 Şubat 1921), nu. 1155, s. 1.

⁷¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1337 (27 Şubat 1921), nu. 119, s.1.

⁷² *Vakit*, 25 Şubat 1337, (27 Şubat 1921), nu. 1155, s. 1.

⁷² *İkdam*, 9 Mart 1337 (9 Mart 1921), nu. 8616, s. 1.

Tevfik Paşa'nın konferanstaki tutumu hakkında bazı Fransız gazetelerinde de görüş beyan edildi. *Petit Parisien Journal* müttefik murahhaslarından birinden edindiği bilgilere dayanarak, Tevfik Paşa için konferanstan olumlu bir sonuç alınmasını sağlamak amacıyla, gösterdiği çabalarından dolayı *tabib-i hususî* ifadesini kullandı. Ayrıca, Tevfik Paşa'nın ilerleyen yaşına rağmen mağlup ülkesini savunmak için bir haftalık yorucu seyahatten çekinmediği belirtildi.

Matin gazetesi de *Tevfik Paşa'nın zayıf vücuduyla ve titreyerek konferansa girmesinin ve Lloyd George'un karşısında romatizmalı dizlerine örtü çekerek yer almasının diplomasi edebiyatında İstanbul'u teşhis ettiren hasta adamın tam bir timsali* olduğunu yazdı. Gazete Bekir Sami Bey için ise *herkülvarî* tabirini kullandı.

Buna benzer bir benzetmeyi de *Le Journal* gazetesi yaptı. Gazetede *Mazi ve İstikbal* başlığı ile çıkan yazıda *Tevfik Paşa'nın beyaz, yorgun, öksürüklü ve elinde bir örtü bulunan kâtabinin yardımıyla otomobilden indiği* belirtildi. Bu haliyle Tevfik Paşa *maziye* benzetilirken Ankara'nın temsilcisi olan Bekir Sami Bey ise, *elinde koca bir çanta olduğu halde, güçlü vücuduyla arabadan atlayan istikbale* benzetildi⁷³. Aynı tarzda bir benzetmeyi de *Loj Eretli Journal* gazetesinde görmekteyiz⁷⁴.

Daily Mail gazetesi ise İstanbul ve Ankara heyetlerine başkanlık eden Tevfik Paşa ile Bekir Sami Bey arasındaki samimi görüşme ve sağlanan uzlaşmaya bakarak konferansta müttefikler ile Türk heyetleri arasında bir uzlaşmanın kesin olarak sağlanacağını dile getirdi⁷⁵.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi Tevfik Paşa'nın sözü Ankara delegelerine bırakmasından Padişah'ın memnun olmadığını yazdı. Gazeteye göre, Tevfik Paşa, İstanbul'da iken Padişah bu birlikteliğe engel olmuştu; fakat Londra'ya gidince, İstanbul'un baskısından kurtulmuştu. Yarım asırlık siyasî hayatını ülkesine hizmet ederek büyük bir şerefle tamamlamak isteyen Tevfik Paşa, bu nedenle de söz hakkını Ankara'dan gelenlere vermişti. Gazeteye göre, Padişah İstanbul'daki tazyik ve etkisini devam ettirdiğini Londra'ya gönderdiği telgraflarda göstermeye çalışmıştı. Nitekim o bu telgraflarda Saint James sarayının yabancılarına parmağıyla Bekir Sami Bey'i gösteren hamiyetli vezirin omzuna dokunarak: *Hayır! millet değil, ben anlayışını ortaya koyacak* ifadelerle yer vermişti⁷⁶.

⁷³ *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Mart 1921.

⁷⁴ *ATASE*, (İSH 11-B), Kutu 745, Gömlek 75, Belge 75-1.

⁷⁵ *Vakit*, 25 Şubat 1337 (25 Şubat 1921), nu. 1155, s. 1.

⁷⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Mart 1337 (15 Mart 1921), nu. 133, s. 1.

Aynı gazetede *Tevfik Paşa'nın Sadakati* başlığı ile çıkan yazıda Tevfik Paşa'nın Londra'dan İstanbul'a bir telgraf çektiği belirtildi. Bu yazıya göre, Tevfik Paşa bu telgrafında o güne kadar olduğu gibi, o günden sonra da İtilâf Devletlerinin her türlü teklifleri karşısında Ankara delegeleri ile tamamen birlikte hareket edeceğini bildirdi⁷⁷

Tevfik Paşa'nın konferanstaki tutumunun gazetelerde detaylı şekilde değerlendirilmesi üzerine hariciye nazırı Safa Bey yapılan yayınlarla ilgili gazetecilere bir açıklama yapma gereğini duydu. Safa Bey, bazı günlük gazetelerin Tevfik Paşa'nın konferansta söz hakkını tamamen Anadolu heyetine vermesi hakkındaki yayınları, Tevfik Paşa'nın gönderdiği telgrafa nazaran düzeltme gereğini duyduklarını söyledi. Buna göre, Ankara'dan Londra'ya giden heyetin oraya ulaşmasından sonra konferanstan beklenen amacın elde edilmesi için her iki heyet görüşerek taleplerinin esaslarını kararlaştırmıştı. Birlikte konferans salonuna girilmiş ve konferans başkanının Osmanlı heyetini dinlemeye hazır olduğunu açıklaması üzerine Tevfik Paşa bir an önce devamlı bir barış imzalanmasını sağlamak için daha önce Ankara heyetiyle mutabık kalınan konularda, yani Osmanlı Devleti'nin Türklerle meskûn arazi dâhilinde tamamiyet-i mülkiyesinin ve istiklâlinin ve ekalliyetlerin hukukunun muhafazası ve boğazlar meselesinin de beyn-el-milel bir surette tesviyeye rabt-ı lüzumunu öngören konularla ilgili açıklamalarda bulunduktan sonra sözü Ankara heyetinin başkanı olan Bekir Sami Bey'e bırakmış, o da diğer hususlarla ilgili görüşlerini açıklamıştı. Her iki heyetin anlaşmazlığı durumunda bundan faydalanmak isteyenlerin hedefleri böylece sonuçsuz kalmıştı. Heyetlerin amacı ülkenin kurtuluşu ve Padişah'ın hukuki haklarının korunmasıydı. Bu amaca ulaşmak için her iki heyet birlikte hareket etmişti. Bunun için gerçeğe aykırı yanlış anlaşılmalara sebep olacak olan yayınlara gazetelerde yer verilmemeli ve bu tür yayınlardan sakınılmalıydı⁷⁸.

İngiliz istihbarat raporlarına göre, Tevfik Paşa'nın konferanstaki tutumundan dolayı İstanbul'daki Damat Ferit Paşa taraftarları onun Londra'dan geri çağırılması ve yerine Damat Ferit Paşa'nın gönderilmesi için planlar yapmaktaydılar. Padişahın mabeyncilerinden Ömer Yaver Paşa ile Avni Paşa bu propagandaya yardımcı oluyorlardı. Padişah, Tevfik Paşa'yı Londra'ya göndermesinden pişmanlık duymaya başlamıştı. Onun Ankara heyetinin baskılarına yeterince direnemediğine inanmıştı⁷⁹.

⁷⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Mart 1337, (20 Mart 1921), nu. 137, s. 1.

⁷⁸ *İkdam*, 15 Mart 1337 (15 Mart 1921), nu. 8622, s. 2.

⁷⁹ Salâhi Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, C. II, Ankara 2008, s. 1027.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan bir haberin de İngiliz istihbarat raporlarını teyit eder bir nitelikte olduğu görülmektedir. Habere göre, Tevfik Paşa'nın konferanstaki tutumuna karşılık Padişah, Tevfik Paşa'ya bir telgraf göndermişti. Bu telgrafında konferans görüşmelerinde İzmir ve Trakya'ya gönderilmesi kararlaştırılan tahkik heyetleri ile yetinilerek Sevr Antlaşması'nın diğer hükümlerini kabul etmesini istemişti. Konferans sırasında Tevfik Paşa'nın söz hakkını Ankara delegelerine vermesi ile başlayan iki heyet arasındaki yakınlaşma İngilizleri rahatsız etmişti. Nitekim İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Ryan ile Rahip Fru sık sık Padişahı ziyaret ediyorlardı. Amaçları Padişahı etkileyerek İngilizlerle her konuda yeniden itilafı sağlamaktı. İngilizlerin üzerindeki baskısı çok geçmeden etkili olmuş ve Padişah harekete geçirmişti. Padişahın Tevfik Paşa'ya çektiği ve Sevr Antlaşması hükümlerini kabul etmesini istediği bu telgraf milliyetçiler arasında olumsuz tesir oluşturdu. Nitekim Padişahın bu tutumu ile ilgili olarak *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde "Osmanlı tarihinin ne garip cilvesidir! Bir taraftan Avrupa matbuatı itilaf ricali devleti Kont Şforça Mösyö Brian Sevr muahedesinin Türkler için bir hükm-i idam olduğunu söylüyor diğer taraftan Osmanlı Padişahı Sadrazamına "Muahedeyi kabul et" diyor. Ve yalnız milletin yüzünü değil, ihtimal ki milleti hesabına ecnebi ricalinin bile yüzünü kızartıyor!" denilerek Padişahın bu politikası şiddetle eleştiriliyordu. Ayrıca Padişahın Damat Ferit Paşa'yı Avrupa'ya göndermesi Tevfik Paşa'ya güvenmediğini gösteriyordu⁸⁰.

14 Nisan'da İstanbul'a dönen Tevfik Paşa, Padişahı ziyaret etmiş ve Londra Konferansı görüşmeleri hakkında bilgi vermiştir⁸¹. 21 Nisan tarihli İngiliz istihbarat raporlarına göre: Tevfik Paşa, Padişah ile yaptığı bu görüşmede Londra Konferansı'nın ilk oturumunda hasta olduğu için Türk çıkarlarının savunulması hususunda sözü Ankara heyetine bırakmıştı. Padişaha bu davranışını onaylamıyorsa görevinden çekilmeye hazır olduğunu söylemişti. Padişah ise, Tevfik Paşa'ya güveni olduğunu, ancak Anadolu'daki düşmanca davranışlardan kaygı duyduğunu dile getirmişti. Tevfik Paşa ise, *Ankara'nın uzlaşmaya karşı bir düşüncesinin olmadığını aksine konferans görüşmelerinde olduğu gibi, uzlaşmacı bir tutum içerisinde olmaya devam edeceğini* söyleyerek Padişahı yatıştırmaya çalışmıştı⁸².

İngiliz istihbarat raporlarının verdiği bu bilgilerin yanı sıra, Sultan Vahdeddin'in Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki görüşmeleriyle ilgili düşüncesi şöyleydi: Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcileri ile

⁸⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Mart 1337 (15 Mart 1921), nr. 133, s. 1.

⁸¹ *İleri*, 15 Nisan 1337 (15 Nisan 1921), nu. 1154, s.1.

⁸² Salâhi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara 1991, s. 1123-1124.

anlaşmanın imkânsız olduğunu görmüş, bu nedenle sözü Bekir Sami Bey'e bırakmıştı. Onun bu hareketi İstanbul'daki saray çevrelerinde çok sayıda tartışma ve polemik yaratmıştı. Padişaha göre, Tevfik Paşa'nın iktidarı halk tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Dolayısıyla böyle hassas bir ortamda ona ve hükümetine karşı alacakları olumsuz bir karar siyasi çevrelerde ve kamuoyunda tepkiyle karşılanabilirdi. Tevfik Paşa'nın konferanstaki tutumu İstanbul'u devre dışı bıraktığı gibi, Padişahın tahtının itibarını gittikçe azaltmaktaydı. Sultan Vahdeddin bu konuda "...diğer taraftan talihin cilvesi beni acımasız bir şekilde yıldızı her geçen gün benim aleyhime yükselen kişiyi desteklemek gibi ilâhi bir görevle karşı karşıya bulunmaktaydı..." demektedir.⁸³

Sonuç: İstanbul hükümeti 1921 yılına gelindiğinde Anadolu üzerindeki etkinliğini önemli ölçüde kaybetmişti. Buna rağmen Ankara hükümetini İstanbul adına mücadele eden geçici bir hükümet olarak görme ve gösterme çabalarını sürdürdü. Nitekim Ankara hükümetinin İnönü'de kazandığı zafer sonrasında da İstanbul hükümetinin bu zafere ortak olmak istediği görüldü.

Tevfik Paşa, İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ni Londra Konferansı'na daveti ile gelişen süreçte yapılan davet çağrısına da uygun olarak Ankara hükümeti temsilcilerinin İstanbul hükümeti tarafından oluşturulacak heyet içinde yer almaları konusunda ısrar etmiştir. Batılı devletlere karşı tek bir hükümet portresi çizmek istemiş; fakat Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı uzun süren yazışmalar sonrasında bunun mümkün olmadığını anlamıştır.

Konferans görüşmeleri başladığında, daha önce diplomaside birçok görev alan ve diplomasinin inceliklerini iyi bilen Tevfik Paşa, sözü zaferin asıl sahibi olan Ankara heyeti temsilcilerine bırakmak suretiyle konferans öncesinde iki hükümet arasında gerçekleştirilemeyen uzlaşmayı sağlamıştır. Böylece İtilâf devletleri varlığını kabul etmek istemedikleri Ankara hükümetini tanımak zorunda kalmışlardır. Ayrıca Tevfik Paşa, bu hareketi ile iki hükümet arasındaki görüş ayrılığından istifade ederek Sevr Antlaşmasını uygulamaya koymak isteyen İtilâf Devletlerinin amaçlarını da boşa çıkarmış ve gerçek hükümetin Anadolu'da olduğu gerçeğini ortaya koymuştur.

Tevfik Paşa'nın sözü Ankara heyetine bırakması gerek yerli gazeteler, gerekse yerli gazetelerden edindiğimiz haberlere göre, bazı yabancı gazetelerde takdire değer olarak değerlendirilmiş, fakat saray ve çevresinde olumlu değerlendirilmemiştir.

⁸³ Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul 1999, s. 439-440.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Gazeteler

Takvim-i Vekayi
Hâkimiyet-i Milliye
İleri
Vakit
Peyam-ı Sabah
İkdam

Kitaplar

Artuç, İbrahim, *Kurtuluş Savaşının Zorlu Yılları*, I. Baskı, Kastaş Yayınları, İstanbul 1988.
Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt I, 5. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.
Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
Bardakçı, Murat, *Şahbaba*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1999.
Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu. 62, Ankara 2003.
Goloğlu, Mahmud, *Cumhuriyet'e Doğru 1921-1922*, Başnur Matbaası Ankara 1971.
Hüsrev Geredenin Anıları, Hazırlayan: Sami Önal, I. Baskı, İstanbul 2002.
Okday, Şefik, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Bateş Bayilik Teşkilatı, İstanbul 1986.
Okday, İsmail Hakkı, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, C 4, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
Şimşir, N. Bilâl, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.
Sarhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. III, I. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
Selek, Sabahattin, *Millî Mücadelede Ulusal Kurtuluş Savaşı*, C. II, Örgün Yayınevi, İstanbul 2002.

- Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- _____, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- Şamsutdinov, A.M., *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, 2. Baskı, Doğan Yayınları, İstanbul 1999.
- Tansel, Selâhattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.
- Türkgeldi, Âli, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Güney Matbaacılık, Ankara 1948.
- Türk İstiklal Harbi II nci Cilt Bat Cephesi 3 ncü Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.
- Ünaydın, Ruşen Eşref, *İstiklal Yolunda, Acıklı Günler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Makaleler

- İnan, Arı, “Okday’lardan Anılar, Son Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları I”, *Tarih ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 5 Mart 1984, s. 55-60.
- Çilay, F., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Sadrazamı Tevfik Paşa Bize Hatıralarını Anlatıyor”, *Perşembe*, İstanbul 1935, nu. 9, dergi sayfa numarasız neşredilmiştir.
- Kont Sforza, Carlo, Yayına Hazırlayan: Siyasi Meseleler Araştırma Grubu, “Versay Antlaşmasından Sonra Avrupa Dış Politikası Müttefik Devletler ve Türkiye”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün-Bugün-Yarın*, Sayı: 30, İstanbul, Ağustos 1987, s. 40-45.
- Öztoprak, İzzet “Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, Sayı: 33, Ankara Kasım 1995, s. 565-601.